

RITP 223 P.

EM. PANAITESCU

MONUMENTE INEDITE
DIN
LARGIANA

MONUMENTS INÉDITS
DE
LARGIANA

CLUJ
CARTEA ROMÂNEASCĂ
1932

Bibliothèque Maison de l'Orient

139810

R/Tp 223 p

EM. PANAITESCU

MONUMENTE INEDITE

DIN

LARGIANA

MONUMENTS INÉDITS
DE
LARGIANA

CLUJ
CARTEA ROMÂNEASCĂ
1932

EXTRAS DIN „ANUARUL COMISIUNII MONUMENTELOR ISTORICE,
SECȚIA PENTRU TRANSILVANIA“ PE ANUL 1930/31

Drumul roman care ducea de la Apulum spre nordul Daciei trecea valea Arieşului la Potaissa, iar de la Napoca se despărţia cel puţin în două ramificaţii spre Porolissum¹⁾. Un drum mergea pe valea Someşului, pe la Gherla²⁾, la Căşei³⁾, continua pe valea râului până la Tihău, şi de acolo la Poro-

---

¹⁾ Un al treilea drum spre *limes Dacicus* a căutat să stabilească K. Torma în lucrarea sa *A Limes Dacicus felső része*, Budapest, 1880; V. şi *Ungarische Revue*, Budapest, 1882, p. 278 şi urm. Dar cf. şi I. Jung, *Fasten der Provinz Dacien*, Innsbruck, 1894, p. 132 şi p. 133, n. 1; E. Nowotny, *Vom Donau-Limes*, Anz. W. Akademie, 62, 1925, p. 89; Em. Panaitescu, *Le Limes Dacique, Nouvelles Fouilles et Nouveaux Résultats*, în Bulletin de la Section Historique, Académie Roumaine, Bucarest, 1929.

²⁾ J. Ornstein, *Ausgrabungen bei Szamosújvár (Gherla). Jahreshefte d. Österreichischen Archäologischen Institutes*, Wien, 1903, Bbl. c. 110—120.

³⁾ Em. Panaitescu, *Castrul roman de la Căşei* (din cercetările nouă, 1929) în Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice pentru Transilvania, Cluj, 1930. Drumul acesta se poate vedea clar până astăzi pe porţiunea care duce din şoseaua actuală, după trecerea podului de peste Someş la Dej, direct până la *porta praetoria* a castrului de la Căşei, pe o distanţă de c. 4 km.

lissum¹⁾. Al doilea drum ducea dela Napoca direct spre nordul Daciei trecând prin următoarele stațiuni militare: Macedonia (?), Optatiana, Largiana și Certia²⁾.

Largiana³⁾ a fost fixată pe hărți după indicațiile date de Tabula Peutingeriană⁴⁾ (VIII, 3) la distanță de 17 mii de pași de la Certia (Tab. Peut. *Cersie*) către Napoca, iar Certia se află la o distanță de 4 mii de pași de la Porolissum. (Fig. 1).

Fixată astfel pe hărți, Largiana⁵⁾ corespunde cu urmele castrului aflate la Zutor. Acest castru a avut de suferit două avarieri serioase. La 1873 a fost luat materialul din castru spre a fi întrebuințat la construcția unei șosele din apropiere, iar la 1879 Valea Almașului a inundat ruinele și o mare parte din materialul castrului care mai rămăsese după construcția șoselei din 1873 a fost nimic și luat de ape. La 1880 K. Torma

---

¹⁾ Acest drum avea și o ramificare spre Ilișua și Burghalle.

²⁾ Amândouă aceste drumuri în C. I. L., III, 2, *tab. II*; Kiepert, *Formae orbis antiqui*, XVII. Al treilea drum pe care a încercat să-l stabilească K. Torma (la 1882) nu putea să fie pe harta din *Corpus* (volum apărut la 1873), dar n'a fost acceptat nici în FOA, XVII, apărută la 1894.

Drumul stabilit după Tabula Peutingeriana la Konrad Miller, *Itineraria Romana*, 1916 (172) c. 549—550. Identificările de la Miller din text, nu de pe hartă, sunt însă greșite. *Optatiana*, Gârbău sau Gilău „bei Gernyseg“, Ghernesig, astăzi Gornești, se află cu totul în altă direcție, lângă Târgul-Mureș. Tot astfel *Largiana* nu poate fi căutată „la nord de Reghinul-Săsesc“, cum spune textul, ci la Zutor cum este fixată pe hartă.

³⁾ A. v. Domaszewski localizează pe valea Almașului mare, în apropiere de Largiana un *Vicus Anartorum* (C. I. L. III, 8060 și nrul 7633 v. și p. 1376 și 1379). Dar V. Pârvan (în *Getica*, București, 1926, p. 275—6) situiază pe *Avzptoi* de la Ptolemaios în N. V. Daciei pre-romane, departe, afară din Ardeal și nu la Largiana și la Almașul mare.

⁴⁾ Geograful din Ravenna (4, 7) așează în Moesia inferior localitatea cu numele asemănător *Largiana*. Numai la Geograful din Ravenna se află așezată între Napoca și Optatiana stațiunea *Macedonica*. (Mommsen în C. I. L. III, p. 168). S'ar putea chiar ca aceasta să nu fi fost o stațiune intermediară (K. Miller, *Itin. R.* c. 549).

⁵⁾ V. hărțile citate și Mommsen, C. I. L. III, *Suppl.* 1—2, p. 1378; P. W. *Real-Encyclopädie*, XII, 1, c. 834.

de-abia dacă mai putea să recunoască locul unde a fost situat castrul¹⁾.

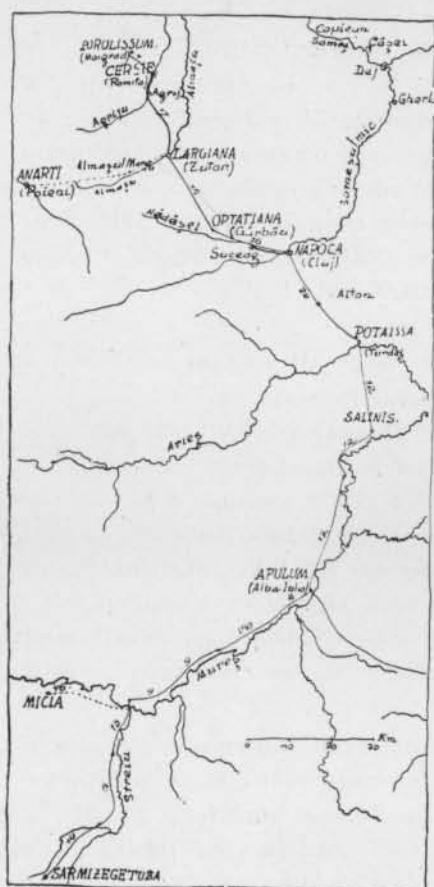

Fig. 1. După K. Miller, *Itineraria Romana*, col. 550 (n. 172).

Din castrul de la Largiana (Zutor) nu sunt cunoscute până acum decât două tegulae stampilate și o inscripție funerară

¹⁾ K. Torma, *A Limes Dacicus felső része*, Budapest, 1880, nr. 23, p. 28.

despre care va veni vorba mai jos. Monumentele pe care le publicăm și care, după cum se va vedea, nu pot fi decât tot de la Zutor (Largiana), apar cu atât mai importante¹).

I. Piatră de calcar. Înălțimea 1,16 m., lățimea 80,5 cm., grosimea pietrei 54 cm., câmpul inscripției 85×49 cm.

Incadrarea inscripției e formată de un șir ornamental de astragale în interior și o ramă dreptunghiulară regulată. Toată încadrarea de o mărime egală pe toate laturile e de 5,50 cm. Literile colorate cu minium. Secolul III. (Fig. 2 și Fig. 4).

Proprietatea: Institutul de Studii Clasice din Cluj. Jurnalul de achiziții No. 2—1931.

- D(is) M(anibus)*
Aelia Prisosta vi
x(it) ann(os) XXXIII Au
r(el)ia Bassina
5. *filia vix(it) ann(os) VII*
Aurel(ius) Denzi vix(it)
ann(os) LXXX Aurel(ius)
Bassus sign(ifer) N(umeri)
M(ilitum?) O(srhoenorum?) coniugi et
10. *filis b(ene) m(erent'ibus) p(osuit)*

Cea mai importantă informație pe care o avem din această inscripție funerară este trupa militară căreia aparține (l. 7—8) *Aurelius Bassus signifer*: N · M · O.

Aceasta este și confirmarea sigură că monumentul provine de la Zutor²). Cele dintâi două cărămizi pe care K. Tormale-a aflat la Zutor încă din 1863 și care au fost cuprinse în

---

¹) Aduc cele mai vii mulțămiri d-nei M. Osvadă, născută Seulescu, pentru că a dăruit aceste monumente aflate în parcul proprietății sale dela Jimbor, pentru colecția arheologică a Institutului de Studii Clasice din Cluj.

²) La Jimbor locuitorii, în frunte cu preotul, ne-au afirmat că pietrele au fost aduse în parcul proprietății dela Jimbor.

Fig. 2. Inscipția de la Largiana.

*Corpus III*¹⁾ poartă pecetea: a) N M O; b) N · M · O (Fig. 3).

Dar Mommsen, după ce a stabilit unde era situată Largiana, nu putea de cât să adauge:

„Scripti inde adhuc nihil prodiit praeter lateres cum literis N · M · O. quae quem numerum significant, ignoratur“²⁾.

Fig. 3. Tegula de la Largiana.

În urmă A. v. Domaszewski³⁾ a dat o lectură care a fost acceptată⁴⁾, dar despre care nu se poate spune că a avut o confirmare sigură: *N(umerus) M(ilitum) O(srhoenorum?)*.

Domaszewski se întemeia pe faptul că Osroenii au format

1) *C. I. L. III*, p. 259, n. 1633, 6, a și b.

2) *C. I. L. III*, p. 168.

3) *C. I. L. III, Suppl.* 8074, 27.

4) Jung, *Fasten*, p. 124 și p. 136; G. Cantacuzino, *Câteva corpuri barbare din armata română dela Augustus la Gallienus*, București, 1928, p. 70—72.

corpuri de trupă răspândite în imperiu, mai ales la limes-ul Germaniei superior¹). Un *numerus* de Osroeni e amintit și la Intercisa în Pannonia²).

Dacă lectura lui v. Domaszewski rămâne posibilă, atunci inscripția noastră poate fi datată cu mai multă siguranță, adică după ce țara Osroenilor a trecut în stăpânirea romană sub Septimius Severus și Caracalla (198—217)³).

Potrivit acestei interpretări putem socoti pe *Aurelius Bassus signifer* aparținător unui *Numerus militum Osrhoenorum*⁴), care se afla cu sediul în castrul dela Largiana la începutul secolului al III-lea⁵).

---

¹ *Rheinisches Museum für Philologie*, LVIII (1903), p. 544—545. Interpretarea inscripției C. I. L. XI, 3104 (Dessau, I. L. S., 2765): *praeposit(o) [sagittar]is Orrhoenis*.

² C. I. L. III, Suppl. 3 10307 (Dessau, I. L. S., 2540): *ex numero Hosro[en]orum*, cf. și C. I. L. VIII, 9829; Mommsen, *Gesammelte Schriften*, VI, p. 110.

³ C. I. L. XII, 1856; K. Schiller, *Geschichte d. röm. Kaiserzeit*, I, 2, 1883, p. 746—7; J. Marquardt, *Römische Staatsverwaltung*, I ed. 2, (1881), p. 435—436.

⁴ Pentru *numeri*, vezi Mommsen, *Die Conscriptiionsordnung d. römischen Kaiserzeit*, *Gesammelte Schr.* VI, p. 103—115; despre originea și formarea de *numeri*, v. și Ernst Fabricius, *Der Obergermanische Limes*, Bd. IV, *Strecke 7—9*, p. 52 sqq. și p. 52 nota 1; cf. G. L. Cheesman, *The auxilia of the Imperial Army*, Oxford 1914, p. 85—90; *signifer numeri* la A. v. Domaszewski, *Die Rangordnung d. römischen Heeres*, Bonn, 1908, p. 59—61; v. și articolul lui R. Cagnat în *Daremborg-Saglio*, s. v. Pentru *numeri* în Dacia, v. Jung, *Fasten*, p. 122—126; G. Cantacuzino, *o. c.*, p. 62 și urm.; un *n(umerus) M(aurorum) e(quitum)* la Răcari. (Gr. Florescu, *Castrul Roman de la Răcari—Dolj*, Craiova, 1931, p. 19—20).

⁵ D. C. Daicovici îmi atrage atenția că lectura *n(umerus) m(ilitum)* ar fi greu de admis, nefiind atestată aiurea; atunci ar fi posibil să ne gândim la acel *n(umerus) M(aurorum)*, iar *O* ar putea să însemne mai curând localitatea de reședință a trupei *O(ptatianorum?)* și nu o numire etnică (vezi G. Cantacuzino, *o. c.*, p. 65 sqq. și C. Daicovici, *Micia*, Cluj, 1931, p. 25).

Lectura *n(umerus) m(ilitum) o(rdinorum)* dela Ackner—Müller, *Die röm. Inschr. in Dacien*, Wien, 1865, nr. 933, firește că nu poate fi acceptată.

În afară de această trupă, se mai afla cu sediul la Largiana și o *ala miliaria*¹⁾ cel mai curând de la sfârșitul secolului al II-lea, cum o datează Cichorius²⁾.

Inscripția este a unui *duplic(arius) al(a)e (miliariae)*³⁾. Piatra funerară are în câmpul de sus un relief reprezentând un soldat care duce doi cai.

În nordul și nord-vestul Daciei, adică în Provincia Dacia Porolissensis, din a doua jumătate a secolului al II-lea au fost așezate numeroase trupe auxiliare⁴⁾. Această întărire a garnizoanelor a fost pusă de către A. v. Premerstein în legătură cu evenimentele petrecute în anii 157 și 158 în timpul luptelor împotriva „Dacilor liberi“ sub legatul lui Statius Priscus⁵⁾.

Dacă așezarea noilor trupe auxiliare a fost urmată și de construirea în piatră a unor castre existente de pământ, sau dacă unele castre au fost nou construite și dela început din piatră, aceasta nu se poate dovedi decât prin săpăturile arheologice care s'ar întreprinde la castrele din această regiune⁶⁾.

---

1) C. I. L. III, *Suppl.* 1—2, 7644, v. și C. I. L. III, 1193; Jung, *Fasten*, p. 110 și 136; K. Torma, în *Archäologisch-Epigraphische Mitteilungen*, III, (1879), p. 92, nr. 12.

2) Articolul *ala* în Pauly—Wissowa, c. 1251. Cichorius deosebește trei *ala miliaria*: una în Mauretania Caesariensis, alta în Dacia și a treia în Syria. Jung, *Fasten*, p. 110 sub *ala miliaria* din Dacia înțelege și pe cea din Mauretania.

3) Pentru *duplicarius alae*, v. Domaszewski, *Rangordnung*, p. 71 și urm.; Jung, *Fasten*, p. 110.

4) În Pauly—Wissowa, *R. E.* articolul *ala* și articolul *cohors* și Jung, *Fasten*, p. 106 și urm., p. 113 și urm. și p. 123 și urm. Dacă și *cohors I Batavorum* a rămas la Certia (Romita), la sfârșitul secolului al II-lea, sau încă dela 124 a fost trimisă în Britannia, v. Cumont, *Neue Funde aus Dacien und Moesien* în *AEM*, XVII (1894), p. 17 și Cichorius în *P. W.*, s. v. *Cohors*, p. 251.

5) În *Wiener Eranos*, Wien, 1909, p. 259, și p. 263—4, cum și p. 263, nota 1.

6) C. Daicovici, *Micia*, cercetări asupra castrului, Cluj, 1931, p. 24 emite ipoteza că și castrul de la Micia ar fi fost construit sub

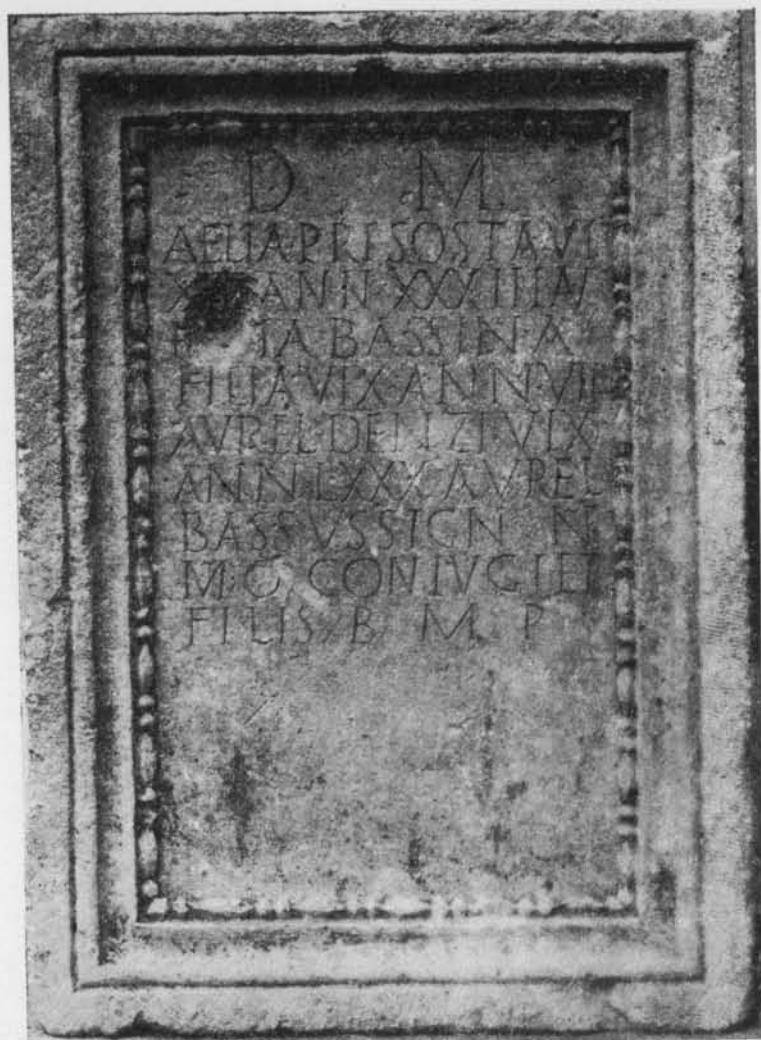

Fig. 4. Inscricția funerară de la Largiana.

Alte observații în legătură cu inscripția lui Aurelius Bassus signifer. Un lapsus al lapidului.

Soția lui Aurelius Bassus, Aelia Prisosta, a trăit XXXIII de ani, Aurelia Bassina, *filia*, a trăit VII ani, iar Aurel(ius) sau Aurel(ia) Denzi, care nu poate fi de cât tot un copil, (inscripția este pusă *coniugi et filis*, deci cel puțin doi copii), a trăit LXXX de ani.

Aurelius Bassus este un militar activ, *signifer*, soția lui a trăit 33 de ani, deci nu puteau avea un copil de 80 de ani. Un lapsus.

Observări asupra numelor.

Bassus (l. 8) este un cognomen foarte răspândit (Dessau, *I. L. S.*, Indices s. v.) și din cele mai vechi timpuri. (*Thesaurus L. L.* îl dă ca *fort. orig. oscae*). Un *Iulius Bassus*, legatus Aug. pr. pr. în Dacia (C. I. L. III, 1078; Dessau *I. L. S.*, 2301; Jung, *Fasten*, p. 7).

Dar aici avem un cetățean roman de dată recentă, un *Aurelius*, și atunci trebuie să ne gândim mai curând la un nume tracic, astfel precum *Bassus* a fost recunoscut ca nume tracic în inscripțiile din Moesia (Varna, Serdica, Nicopolis ad Istrum)¹).

Denzi (l. 6), după cât am putut vedea, apare întâia oară într'o inscripție latină și trebuie să ne gândim cu multă probabilitate tot la un nume tracic. Posibil un corespunzător latin pentru Δένθις, atestat până acum numai în forma helenică²).

Antoninus Pius, „în jurul anului 157”. Observațiile lui Premierstein (*l. c.*), se referă mai ales la trupele auxiliare din Dacia Porolissensis. V. la Em. Panaitescu, *Le Limes Dacique*, în *Bulletin de la Section Historique*, Académie Roumaine, București (1929), castrul reconstruit în piatră din timpul Severilor, p. 15.

¹) G. G. Mateescu, *I Traci nelle epigrafi di Roma* în *Ephemeris Dacoromana*, I (1923), p. 109. Pentru întâia oară a fost recunoscut de către J. H. Mordtmann (Mateescu, *l. c.* nota 2, unde sunt și celelalte referințe).

²) G. G. Mateescu, *Granița de apus a Tracilor* în *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, III, Cluj, 1926, p. 386.

Δένθις apare ca nume de persoană derivat din nume de popoare în formațiunile: Καρδένθης, Βεσσαδένθης¹).

Bassina (l. 3), apare rar în inscripții. În Noricum, *Aur(e)liae Bassinae con(iugi) kar(issimae)*²). De altfel și masculinul *Bassinus* nu apare de cât foarte rar³).

Prisosta (l. 2), după cât am putut constata, apare întâia oară. Poate fi tot un nume de origină tracă.

* * *

II. Două monumente *A.* și *B.* de la Largiana (Zutor), aflate la Jimbor. Proprietatea: Institutul de Studii Clasice din Cluj. Jurnalul de achiziții: A—No. 3 (1931), B—No. 4 (1931). (Fig. 5 și Fig. 6).

Amândouă aceste monumente aparțin la doi pereți laterali ai unei *aedicula* funerare. Amândouă sunt lucrate din același material, au exact aceleași măsuri și arhitectonice sunt construite la fel. Și figurația este aceeași. Figurile se deosebesc numai prin orientarea diferită a personagiilor, care corespunde așezării diferite a monumentelor pe cei doi pereți.

A. și *B.* Piatră de calcar, locală. Înălțimea 121,5 cm. pe o lățime totală de 55,5 cm. Coloana ocupă un spațiu de 7,5 cm., iar partea din lespede nelucrată dela marginea dreaptă 13 cm. Pentru figuri rămâne în lățime spațiul de 35 cm.

Pe lespede *A* (Fig. 5), se pot distinge clar toate elementele arhitectonice și sculpturale; lespede *B* (Fig. 6) a fost roasă și nu se mai poate observa decât conturul general al figurilor.

Ambele lespezi au deasupra, la partea stângă (*A*) și la

---

¹) E. Kalinka, *Antike Denkmäler in Bulgarien*, Wien, 1906, 34, III, 52; II, 17; cf. și articolul lui Reche, *Thraker* în Max Ebert, *Reallexikon der Vorgeschichte*, s. v. p. 292.

²) C. I. L. III, 2, 5256.

³) Dessau, *I. L. S.*, 4344, 7149. Un *Non(ius) Bassinus sac(erdos)* la Brigetio în Pannonia (C. I. L., III, 4302).

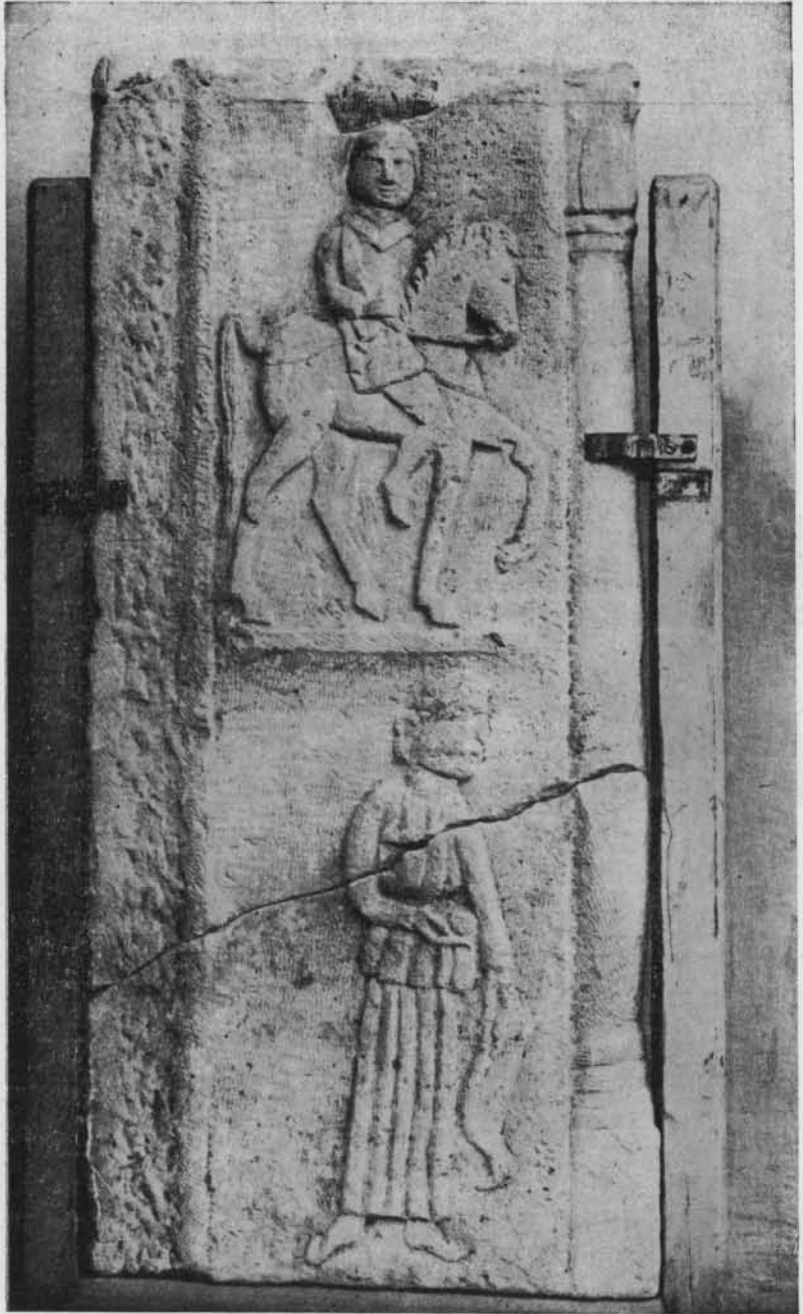

Fig. 5. Relief funerar de la Largiana (A).

Fig. 6. Relief funerar de la Largiana (B).

partea dreaptă (*B*), câte o gaură săpată în latura prinsă în zid. În găuri se vede încă plumbul, dovada legăturii monumentului cu o parte superioară, o arhitravă, a ediculei, care continua construcția.

Forma dreptunghiulară. La stânga o coloană fără caneluri, ordin corintic. În genere stelele funerare din Dacia sunt încadrate de coloane¹). La dreapta, piatra a rămas nelucrată 13 cm., pentru că era partea zidită în peretele ediculei.

Lespedea este despărțită în două câmpuri printr'un brâu orizontal simplu.

Câmpul superior de 57,5 cm.×32 cm., iar câmpul inferior de 62 cm.×35 cm. Figura călărețului din câmpul superior e înaltă de 55 cm., iar figura femeiei din câmpul inferior de 56 cm.

A. În câmpul superior un călăreț tânăr. Ține cu mâna dreaptă frâul și se sprijină bine în șea. Curelele dela șea au fost colorate roșu cu minium. Calul pășeste spre stânga.

Călărețul are capul descoperit și privește în față. Atitudinea calmă. Îmbrăcămintea: *tunica manicata* și deasupra o manta fără mâneci, care nu ajunge până la genunchi. Mantaua formează la gât un guler în formă de unghiu și este prinsă la umărul drept cu o fibulă²).

În câmpul inferior. O femeie mai înaltă de cât calul împreună cu călărețul din câmpul superior (56 cm. față de 55 cm.). După cum vom vedea, o necesitate a figuratiei simbolice și de aceea nu a fost cuprins un spațiu egal pentru cele două câmpuri. Profil, privește spre stânga.

Părul pieptănat și legat cu o *taenia*. Îmbrăcămintea: o tunică cu mâneci care ajunge până la glezne, *talaris tunica*, încinsă la talie cu o *zona* care ține în ordine cele cinci pliuri.

---

¹) Gr. Florescu. *I monumenti funerari romani della „Dacia Superior“* în *Ephemeris Dacoromana*, IV (1930), p. 129 și p. 131.

²) Vezi pentru costum Gr. Florescu, *o. c.* p. 133 și A. Schober, *Die römischen Grabsteine von Noricum u. Pannonien*, Wien, 1923, p. 175 sqq.; v. și P. v. Bieńkowski, *Zur Tracht d. röm. Heeres in der spät-römischen Kaiserzeit* în *Jahreshefte d. Oesterr. Arch. Institutes*, XIX—XX (1909), Bbl. col. 261—280.

Atribute: În mâna dreaptă ține un măr, iar în mâna stângă aplecată în jos ține o pasăre, foarte probabil un porumbiel, după forma capului și a corpului.

B. Deși piatra a fost foarte roasă, totuși se poate distinge: în câmpul superior, calul care merge spre dreapta și călărețul care privește în față. (Fig. 6).

În câmpul inferior se vede clar femeia care ține brațul drept în sus dela cot și are în mână un măr, iar brațul stâng coboară de-alungul corpului și se poate presupune că în mână ține o pasăre.

Arhitectonic monumentul dela Largiana poate fi apropiat de forma de edicula funerară de la Micia, publicată întâia oară de către Franz Cumont în anul 1894¹).

Până acum au fost socotite ca aparținătoare la categoria de edicule funerare șapte monumente din Dacia (la Gr. Florescu, o. c., n-rele 3, 4, 5, 6, 7, 8 și 9, p. 80—84; dintre acestea cele de sub n-rele 6 și 7 sunt editate pentru prima oară de către Florescu).

Edicula este o transformare monumentală din stela funerară în formă de firidă. Prin mărimea dimensiunii adâncimii ajunge să aibă doi pereți laterali și este posibil să aibă și un al patrulea perete, unde ar putea să fie o eventuală ușă²). Este monumentul care reprezintă, mai desăvârșit de cât alte forme arhitectonice funerare, imagina unei *domus aeterna*.

Originea acestor monumente în Dacia poate fi pusă în legătură cu formele arhitectonice ale monumentelor funerare

---

¹) *Archäologisch-Epigraphische Mitteilungen*, Wien, XVII (1894), p. 24—26, fig. 3 și 4; la Gr. Florescu, p. 80—81, fig. 3, no. 3. Cf. pereții laterali ai unei edicule din Pannonia, de la Zsámbeke în *Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve*, Budapest, 1927, p. 61 și 63. Figurația: o față și Attis.

²) F. Drexel, *Die belgisch-germanischen Pfeilergrabmäler*, în *Römische Mitteilungen*, XXXV (1920), p. 40 și p. 54; F. Koepf, în *Germania Romana*, III (1926), Text, p. 18; v. și H. Dragendorff, *Westdeutschland zur Römerzeit*, Leipzig 1912, p. 88—89.

răspândite din Italia în provinciile de către legiunile romane¹). Pentru Dacia însă nu avem încă materialul suficient studiat din punctul de vedere al liniilor arhitectonice, ca să poată fi rezolvate problemele în legătură cu proveniența tipică a unui monument, cum și calea pe care o formă arhitectonică a ajuns în cea din urmă provincie a imperiului. De altfel nici pentru alte provincii nu sunt încă rezultate definitive²).

Forma arhitectonică a ediculei apare și în alte provincii dunărene ale imperiului, în afară de Dacia³).

Din punctul de vedere al reprezentărilor figurate însă, numai edicula de la Micia și „tânăra pereche“ publicată de R. Münsterberg și J. Oehler (*Jahreshefte d. Oesterr. Archäologischen Institutes*, V (1902), Bbl., col. 95, fig. 20 = Florescu, o. c., no. 5, fig. 5, p. 80) pot fi socotite până acum ca aparținătoare tipului de edicule cu reprezentări de portrete⁴).

Toate celelalte reprezintă sau scene în legătură cu viața mortului, sau sunt ornamentări simbolice, sau sunt simple reprezentări decorative.

Cum pot fi interpretate și în ce categorii de reprezentări pot fi încadrate reliefurile dela Largiana? O analiză mai de aproape și comparativă a celor două figuri, călărețul din câmpul superior și femeia, cu atributele sale, din câmpul inferior ar putea să contribuie la o înțelegere și o caracterizare mai lămurită a monumentului.

---

¹) Gr. Florescu, o. c., p. 137 sq.; Fr. Koepp, în *Germania Romana*, c. p. 17; C. Daicovici, *Monumente inedite din Dacia*, Cluj, 1931, p. 5—6, vede pentru monumentele funerare în formă de pilastru cu acoperișul-piramidă, o influență directă din Asia.

²) Fr. Koepp, *Göttingische Gelehrte Anzeigen*, 187 (1925), p. 145; A. Schober, *Zur Entstehung u. Bedeutung d. provinzial-römischen Kunst in Jahreshefte d. Ö. Arch. Institutes*, XXVI (1930), p. 9—10.

³) I. Hampel, *Archaeologiai Értesítő*, XXVI (1906), p. 247 sqq., *Intercisa*; A. Hekler, *Jahreshefte d. Österr. Arch. Institutes*, XV (1912), p. 189 sqq.; F. Drexel, *Röm. Mitt.*, c., p. 54.

⁴) Gr. Florescu, o. c. clasifică între reprezentări de portrete și fig. 4 (a, b) (publicată întâia dată de către A. Buday, *Dolgozatok*, VII (1916), p. 66, fig. 13 (a, b), v. și p. 117). Desigur o scăpare din vedere.

Să plecăm de la una din ideile generale despre moarte exprimată pe monumente, care poate fi în mai apropiată legătură cu reliefurile de la Largiana.

Din cea mai veche tradiție artistică, orientalo-asiatică și helenico-romană, în diferite categorii de reprezentări ale morții, calul și, mai rar, călărețul, figurează ca reprezentare a morții, sau ca simbol al divinităților subpământene¹). S'a putut transmite această atât de veche tradiție până la monumentele funerare din Dacia din epoca imperială romană? Un relief aparținător unei edicule, aflat în muzeul Bruckenthal de la Sibiu și tipărit de curând²), dar neinterpretat, pare să aducă cea mai frumoasă confirmare a faptului că și în provincia Dacia a fost răspândită reprezentarea calului ca o expresie simbolică în legătură cu moartea. Relieful este împărțit în trei planuri separate pentru trei figuri: păunul, calul și Attis cu beretul frigian. (Fig. 7).

Păunul pe monumentele funerare din Dacia apare destul de des³), Attis este iarăși foarte comun în Dacia⁴), dar calul apare pentru prima oară în o asemenea legătură. Evident că nu se poate referi decât la moarte. Rar se pot întâlni pe același monument provincial din epoca imperială romană trei

---

¹) L. Malten, *Das Pferd im Totenglauben* in *Jahrbuch d. d. archäologischen Instituts*, XXIX (1914), p. 179 sqq., p. 210; A. Furtwängler, *Die Sammlung Soubarof*, Berlin, 1883—1887, Introducere—Sculpturi, p. 25, 30, 34, 36; v. și studiile lui Buday Árpád, *Das Problem des sog. thrakischen Reiters*, în *Dolgozatok—Travaux*, Szeged, II (1926), III (1927), IV (1928), V (1929) și mai ales VI (1930), p. 27 sqq.; una dintre cele mai interesante serii de călăreți pe monumentele funerare la Kiseritzky—Watzinger, *Griechische Grabreliefs aus Südrussland*, Berlin, 1909, Tafel XXXIX—L.

²) Gr. Florescu, *o. c.*, fig. 6, p. 82.

³) Em. Panaitescu, *Castrul roman de la Cășei*, Cluj, 1930, p. 19. C. Daicovici, *Monumente inedite din Dacia (Anuarul Institutului de Studii Clasice)*, Cluj, 1931, p. 14—15, unde sunt menționate și celelalte referințe.

⁴) Gr. Florescu, *o. c.*, fig. 6, p. 82; fig. 45-b, p. 107; fig. 46, p. 108; fig. 53-a, p. 112; fig. 55-b, p. 114; fig. 56-a, p. 126.

simboluri în legătură cu moartea atât de caracteristice și atât de străvechi.

Prin urmare ideia de a ne referi la o ornamentare general simbolică în Dacia a călărețului funerar n'ar putea fi cu totul de înlăturat.

Fig. 7. Relief funerar.

Însă fiindcă reliefurile de la Largiana au pentru reprezentarea morții, după cum vom vedea, figura din câmpul inferior, trebuie să examinăm dacă o altă ipoteză nu se prezintă cu mai mari probabilități.

Ar putea tânărul călăreț să reprezinte chiar portretul celui mort? Relieful aparține unui perete lateral și portretul,

de obicei, este sculptat în partea centrală a unui monument. Dar cea ce înlătură posibilitatea de a ne gândi la portret este faptul că în nici un caz portretul nu putea figura de două ori, pe cei doi pereți laterali, cum apare figura călărețului pe monumentul de la Largiana.

Rămâne o ultimă presupunere, care poate să fie și cea mai apropiată de adevăr: călărețul reprezentat pe cele două reliefuri servește să dea o indicație privitoare la situația sau ocupația în viață a celui mort¹). (Fig. 8).

În Dacia tipul călărețului pe monumentele funerare nu este prea frecvent. De altfel și în celelalte provincii dunărene este destul de rar²). Până acum sunt publicate trei reliefuri — cal și călăreț — (la Florescu, *o. c.*, fig. 8, p. 83, fig. 15, p. 88 și fig. 34, p. 100) și este cunoscut monumentul, aflat tot la Largiana, care în câmpul de sus reprezintă un „*miles, qui sinistra duos equos ducit*“³).

Nici unul dintre cavalerii din Dacia nu este reprezentat în luptă sau în goană după dușman, cum avem numeroase exemple din provinciile renane⁴). Călărețul de la Largiana nu este reprezentat ca un militar activ, nu luptă și nici măcar nu are vreo armă. Însăși îmbrăcămintea nu pare că este o uniformă

¹) A. Schobér, *o. c.*, p. 169.

²) F. Koepp, *Die Grabdenkmäler*, în *Germania Romana*, ein Bilder-Atlas, III, Bamberg, 1926, Text, p. 12. Caracteristica reliefului călărețului în provinciile dunărene și renane la H. Hofmann, *Römische Militärgrabsteine*, p. 3.

³) C. I. L., 7644. La Cluj însă relieful este prea șters spre a putea fi fotografiat.

⁴) F. Koepp, *Grabdenkmäler*, în operă citată, *Tafeln*, VI—VIII; întreaga literatură privitoare la monumentele renane este discutată de către Koepp *Text*, p. 5—26; v. și F. Koepp, *Römische Bildkunst am Rhein und an der Donau*, în *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 1921, p. 14 sqq.; o privire generală a chestiunii la H. Dragendorff, *Westdeutschland zur Römerzeit*, Leipzig, 1912, p. 83 sqq. și la Jean Colin, *Les antiquités Romaines de la Rhénanie*, Paris, 1927, p. 222—225; pentru o privire mai completă din punct de vedere artistic v. cartea lui Silvio Ferri, *Arte romana sul Reno*, Milano, 1931.

militară. Probabil tocmai pentru că nu este reprezentat într'o acțiune militară¹⁾.

Reprezentarea călărețului dela Largiana nu poate fi pusă în legătură de cât cu o indicație pe care vrea s'o dea relieful despre cel mort:²⁾ a fost un militar, un *equus*, care, după îmbrăcămintea, aparținea mai curând unei trupe auxiliare, de cât unei legiuni, un *equus alae* din nordul Daciei. Mărimea monumentului, reliefurile și poate chiar îmbrăcămintea călărețului arată însă că nu poate fi vorba de un simplu *miles gregarius*, ci trebuie să ne gândim mai curând la un ofițer, la un *centurio*, un *evocatus* sau un *beneficiarius*.

Chipul tânărului nu reprezintă însă trăsăturile individuale, personale ale celui mort, ci numai figura schematică a unui portret de tânăr călăreț³⁾. (Fig. 8).

Figura din câmpul inferior nu poate să fie de cât o reprezentare în directă legătură cu simbolismul morții.

Ideia fundamentală a morții, a separării sufletului de corp, a înălțării sufletului în alte sfere, sau conducerea sufletului de către o divinitate în alte regiuni își află expresia artistică în simboluri. Cea mai mare parte din aceste simboluri își au originea în orientul asiatic și au fost răspândite în perioada helenistică și romană mai ales prin două centre: Alexandria și Siria. E foarte probabil ca simbolismul în legătură cu moartea să aibă, după cum susține J. Strzygowski, o bază mult mai întinsă și mult mai îndepărtată, aceia a artei populare⁴⁾.

---

¹⁾ Un studiu mai nou asupra îmbrăcămintei, pe baza monumentelor nu există. Afară de manualele obișnuite poate fi consultată tot vechea lucrare a lui Ludwig Lindenschmit, *Tracht und Bewaffnung d. römischen Heeres*, 1882. Studiul este făcut însă numai pe baza monumentelor de la Rin. V. și Koepp, *Grabdenkmäler*, în *o. c.*, *Text*, p. 16.

²⁾ Indicații despre situația celui mort la A. Schober, *o. c.*, p. 169.

³⁾ Exempli gratia un portret al unui *equus alae*, înarmat și cu scut la H. Hofmann, *Römische Militärgrabsteine der Donauländer*, Wien 1905, p. 53, fig. 35 (= A. Schober, *o. c.*, p. 53, fig. 50).

⁴⁾ J. Strzygowski, *Asiens bildende Kunst*, Augsburg, 1930, p. 282; pentru arta provincială, v. la Schober, *o. c.*, capitolul *Relațiile cu Orientul*, p. 212 sqq.

Simbolurile sepulcrale sunt foarte numeroase și nu totdeauna ușor de lămurit și de interpretat, mai ales când în-

Fig. 8. Relieful dela Largiana, registrul superior.

cetează de a fi simboluri și nu mai sunt decât elemente decorative ale monumentului.

O atenție deosebită trebuie dată, nu numai simbolului în sine, ci și locului unde este așezat, în ce parte, în ce registru

al reliefului și dacă ocupă un loc central, lateral, sau dacă este așezat într'un colț al unui registru secundar pe monument¹).

Trebue de altfel făcută o distincție între atributele celui mort, care pot fi direct casnice sau profesionale, ca la Rin²), dar pot fi și ele simbolice. Este semnificativ și simbolic, când pe mormântul unui luptător întâlnim lupta a doi cocoși, pasărea sfântă a zeului Marte³).

Figurile de pe pereții laterali ai monumentelor *aediculae* sunt în genere reprezentări simbolice în directă legătură cu moartea sau cu sufletul celui mort: Attis, genius mortis, figuri dionisiace, calul, păunul, geniul înaripat⁴).

Pe amândoi pereții laterali ai ediculei dela Largiana sunt reprezentate: figura tânărului călăreț în registrul superior, care servește să ne dea o indicație, după cum am văzut, asupra situației în viață a celui mort, iar în câmpul inferior figura unei femei caracterizată prin cele două atribute: mărul din mâna dreaptă și porumbielul din mâna stângă. Porumbielul, deși ținut în mâna stângă, de-alungul corpului în jos, a fost reprezentat viu, cum se vede după înfățișarea capului și a ochiului: capul nu atârână, nu cade în jos, ca la paserile moarte. (Fig. 9).

Ne putem gândi la o reprezentare mitologică?

Figura unei femei reprezentată în cadrul unui monument funerar, pe un perete lateral, cu cele două atribute caracteristice, ne permite legătura cu o figurație mitologică. Nu tre-

---

¹) Cagnat—Chapot, *Manuel d'archéologie romaine*, I, Paris, 1917, p. 611 sqq.; pentru provinciile renane, v. Jean Colin, *o. c.*, p. 216 sq.; v. și Schober, *o. c.*, p. 212 sqq.

²) F. Drexel, *Die Bilder der Igeler Säule in Römische Mitteilungen*, XXXV (1920), p. 119; atribute profesionale se află și la Durnăre în portretul bărbatului care ține în mâna dreaptă un ciocan, iar în mâna stângă un clește, la Schober, fig. 105, p. 95 (= Koepf, *Germania-Romana*, III (1926) Tafeln XXXI. 1, inscripția în C. I. L. III, 5429).

³) H. Hofmann, *o. c.*, p. 40.

⁴) A. Hekler, *Jahreshefte d. Oesterr. Arch. Institutes*, XV (1912), p. 174 sqq.; Schober, *o. c.*, p. 215; Florescu, *o. c.*, p. 80—84, fig. 4-a fig. 6.

luie să uităm că figura de femeie din registrul inferior este reprezentată mai mare de cât imagina calului împreună cu tânărul călăreț din registrul superior. Și acesta ar putea fi un indiciu pentru a ne gândi la o divinitate.

Fig. 9. Relieful funerar dela Largiana, registrul inferior.

Divinitatea care poate avea în acelaș timp ca atribut mă-rul și porumbielul este Venus. La zeița Venus, ca reprezentare a forțelor chtoniene, la Aphrodite, zeița morții¹⁾, ne poate duce gândul în fața unei reprezentări caracterizată în acest fel pe un monument funerar. Însă din felul cum este ținut porumbielul viu în mâna stângă rezultă că trebuie să ne gândim mai curând la o divinitate psihopompă, la Venus călăuza sufletului²⁾.

Dacă ipoteza de a vedea în figura dela Largiana pe zeița Venus psihopompă³⁾ poate fi admisă, cred totuși că nu putem vedea în reliefu nostru divinitatea greco-romană, ci mai curând o divinitate orientală cu care Venus a fost confundată în perioada sincretismului.

În această perioadă, adică în secolul al II-lea d. Chr., în timpul celei mai intense colonizări a Daciei, sclavi, negustori și trupe din Siria s'au răspândit în toate provinciile imperiului.

Mișcarea aceasta de oameni coincide cu o mare mișcare economică. A fost modificată viața materială a imperiului, dar totodată a fost influențată și modificată și viața religioasă. S'a produs atunci marele amestec al credințelor și doctrinelor religioase și în acelaș timp și amestecul reprezentărilor artistice.

Zeița *Dea Syria*, Atargatis, care avea ca atribut porum-

---

1) O. Gruppe, *Griechische Mythologie u. Religionsgeschichte*, München, II, 1906, p. 1357 și p. 1358, n. 1.

2) Erwin Rohde, *Psyche*, éd. française par Auguste Reymond, Paris, 1928, p. 581—582, n. 2. Rohde amintește versurile lui Tibul (1, 3, 57): „Sed me quod facilis tenero sum semper amori Ipsa Venus campos ducet ad Elysios“. V. și A. Buday, *Dolgozatok—Travaux*, VII (1916), p. 63 și p. 115; figura însă la care se referă Buday (*Budapest Régiségei*, VII, p. 46 fig. 39) nu poate fi o divinitate, nu este Venus, ci o dansatoare.

3) Zeități psihopompe în perioada helenistică sunt: Persefone, Hermes și Afrodite, v. Otto Waser, *Psyche in Roschers-Lexikon*, III, 2, col. 3234; Cagnat—Chapot, *Manuel*, p. 612.

bielul¹⁾, a fost asimilată de către Greci cu Aphrodite, de către Latini cu Venus²⁾.

Cultul zeiței Siriene Atargatis, *Dea Syria* a fost răspândit mai ales în provinciile Dacia, Dalmatia, Tracia, Pannonia și Britannia. În Dacia el este atestat la Micia³⁾ și desigur că a fost răspândit și în alte părți de către trupele de Sirieni⁴⁾ și de către negustorii din Siria⁵⁾.

Când alte divinități asiatice, mai ales Attis, este atât de adeseori reprezentat pe monumentele funerare din Dacia⁶⁾, când Sirienii, militari și negustori, s'au răspândit în noua provincie romană tocmai în secolul al II-lea, când a fost romanizată Dacia, cred că putem vedea în relieful dela Lariana divinitatea psihopompă Venus asimilată cu *Dea Syria*⁷⁾. Atributele, mărul și porumbielul, sunt prea caracteristice pentru această divinitate, ca să nu ne gândim la această

---

1) Otto Keller, *Die antike Tierwelt*, II, Leipzig, 1913, p. 122 sqq.

2) Franz Cumont, *Les Religions orientales dans le paganisme romain*, quatrième éd. Paris, 1929, p. 95 sqq., p. 108 sq.; cf. acelaș autor în P. W. *Realenc. s. v. Dea Syria*, col. 2242; Daremberg—Saglio, *Dict.*, acelaș autor s. v. *Syria dea*, p. 1595, Hadad Atargatis și Simios devin în inscripțiile latine Jupiter, Venus și Mercur.

3) C. I. L. III, Suppl. 1—2, 7864: *Dea Syr(ia) M. Ulpius Phoebus, l(ibens) p(osuit)*; cf. Leslie Webber Jones, *The Cults of Dacia*, în University of California, Publications in Classical Philology, vol. 9, Berkeley, California, 1929, p. 283. Merită să fie remarcat că în Dacia este cunoscută zeița Venus și Dea Syria (L. W. Jones, *The Cults of Dacia*, p. 264 și p. 283), pe când la Rin nu este răspândită nici Venus și nici Dea Syria (F. Drexel, *Götterverehrung im römischen Germanien*, p. 46—52 și p. 60—62 în *Vierzehnter Bericht römisch-germanischer Kommission*, Frankfurt a. M., 1923).

4) Jung, *Fasten*, p. 125; G. Cantacuzino, *o. c.*, p. 74 sq.

5) V. Pârvan, *Die Nationalität d. Kaufleute im römischen Kaiserreiche*, Breslau, 1909, p. 112, *Suri negotiatores* la Apulum, închinători ai unei alte divinități asiatice: *Jupiter Optimus Maximus Dolichenus*; G. Cantacuzino, *Colonizarea orientală în Illyricum*, Buc., 1928, p. 29.

6) V. Ia Florescu, *o. c.*, fig. 6, p. 82; fig. 45-b, p. 107; fig. 46, p. 108; fig. 53-a, p. 112; fig. 56-b, p. 115.

7) Franz Cumont, *Les Religions orientales, o. c.*, p. 264, n. 90.

interpretare. Îmbrăcămintea și atitudinea nu înlătură, ci întărește probabilitatea părerii susținute¹⁾.

*
*
*

III. Al treilea monument nu provine de la Largiana, dar fiindcă ajută la clarificarea unora din observațiile făcute în legătură cu reliefurile ediculei de la Largiana, am socotit că este potrivit să fie publicat împreună, căci poate servi ca o bună exemplificare și ca o întregire a unora din punctele susținute. (Fig. 10).

Aflat în strada Muncitorilor nr. 22 din Cluj.

Această stradă se află în aceeași parte a orașului, Calea Casianu, unde s'au aflat, nu de mult, două grupe de sarcofagii (Nestor D. Covaciu, *Descoperiri arheologice în Cluj în Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice*, secția pentru Transilvania, Cluj, 1929, p. 218—223). Pe aici trecea drumul care lega Napoca de Potaissa. Pe aici era calea mormintelor pentru Napoca.

Proprietatea: Institutul de Studii Clasice din Cluj. Jurnalul de achiziții: No. 1—1931.

Piatră de calcar, gălbuie. Partea inferioară ruptă. Dimensiunile 71 cm.×53 cm. Cadrul la stânga lat de 11,5 cm., la dreapta de 2 cm. Cadrul de sus lat de 5 cm. Cadrul n'a fost definitiv lucrat, ci numai atât ca piatra să poată fi cuprinsă în zid. Spațiul reliefului lat de 35,5 cm. (Fig. 10).

Peretele central aparținător unei edicule. Forma dreptunghiulară. Relieful reprezintă figurile principale, portretele morților. Jumătate figură²⁾. Altorelief. Bărbatul ceva mai

---

¹⁾ V. Furtwängler, art. *Aphrodite* în *Roschers-Lexikon*, I, 1, col. 408 sqq.; S. Reinach, *Répertoire de la statuaire*, II, 1, p. 332—333; Afrodite îmbrăcată, cu porumbielul în mână, statueta de bronz dela Berlin, în *Jahrbuch d. d. Arch. Instituts*, XIX (1904), Anzeiger, 24, 3.

²⁾ Rar în Dacia când defuncții, soț și soție, sunt reprezentați întregi, stând în picioare. (Florescu, *o. c.*, fig. 59, p. 117 și p. 142).

înalt decât femeia. La dreapta bărbatul îmbrăcat cu tunica și de-asupra cu o manta prinsă cu o fibulă la umărul drept. La stânga bărbatului, soția. Peste tunică poartă *palla* care se coboară în falduri și învăluie tot corpul. Costum roman. Se pare însă că artistul cu intenție și cu destulă îndemânare a voit să arate că stofa, lâna groasă, era indigenă. Aspectul figurilor roman.

Bărbatul ține mâna dreaptă ridicată în sus dela cot și arată palma deschisă. Pe mâna stângă, în formă de pumn deschis, ține un fel de pâine împletită sau o prăjitură.

Femeia ține în mâna dreaptă un măr din care, cu gingășie, dă să ciugulească porumbielului pe care îl ține în mâna stângă.

Nici un indiciu sigur de datare. Pupila ochilor nu este indicată. Părul bărbatului nu se poate distinge cum este pieptănat. Femeia poartă cărare la mijloc, părul frumos pieptănat îi acoperă urechile. Probabil secolul al III-lea.

O excepție de la o regulă generală: soția este la stânga bărbatului. Eroare, sau vina meșterului pietrar. Pe aproape toate monumentele funerare, în Dacia și în celelalte provincii, soția este la dreapta bărbatului. Totuși din Dacia mai sunt încă două monumente, unde buna regulă n'a fost observată (Florescu, *o. c.*, n. 28, p. 93, însă nu fig. 22, ci fig. 17 la p. 89; fig. 5, p. 82, la Florescu descrierea greșită).

Atributele. Prăjitura, sau poate mai curând pâinea împletită din mâna stângă a bărbatului pare să fie ofranda adusă zeilor sub-pământeni de către cel mort¹). Aceasta poate să fie și semnificarea gestului mâinii drepte. Gândul poate să ne ducă până la colacul morților din zilele noastre.

Pâine, sau prăjitură, se poate observa pe trapeza stelelor funerare din Moesia²).

Evident o altă ordine de idei decât cea obișnuită pe me-

1) Erwin Rohde, *Psyché*, éd. fr., Paris 1928, p. 198, n. 5.

2) E. Kalinka, *Antike Denkmäler in Bulgarien*, Wien, 1906 fig. 66, p. 205—206; fig. 68, p. 209; fig. 71. p. 214. În mână, prăjitură (?), fig. 75, p. 219.

numentele funerare provinciale romane cu reprezentări de portrete. La Rin, ca și la Dunăre, bărbatul, militar activ, poartă în mâini arme, iar civilul sau veteranul poartă în mâna stângă un sul, *volumen*, căruia i s'au dat diferite explicații: certificat de cetățenie, act de căsătorie, testament¹⁾.

Pasărea din mâna soției ne-ar duce cu gândul la simbolul sufletului, care ar putea fi reprezentat printr'un porumbiel. Concepțiunea despre sufletul celui mort sub formă de pasăre este dintre cele mai răspândite în lumea orientală—asiatică și în lumea greco-romană. Pasărea are însemnătatea ei deosebită din pricina aripilor care o înalță spre cer²⁾. Porumbielul și păunul sunt paserile alese ca să reprezinte înălțarea spre cer sau nemurirea sufletului și originea lor este căutată în Orient³⁾. Ca simbol al sufletului celui mort porumbielul a trecut în urmă și în creștinism⁴⁾. În creștinism simbolurile porumbielului sunt mult mai numeroase și au alte relații de concepție și de reprezentare⁵⁾.

Mi se pare însă că o interpretare de alt ordin poate să fie mult mai apropiată pentru înțelegerea monumentului nostru. Paserile pe reliefurile funerare sunt ținute în mâini de obicei de către femei sau de către copii⁶⁾. Porumbielul mai ales în

---

¹⁾ Hofmann, *o. c.*, p. 86; Schober, *o. c.*, p. 177.

²⁾ I. Strzygowski, *Asiens Bildende Kunst*, c., p. 301 și p. 302 sqq.; Cagnat—Chapot, *Manuel*, c., p. 612 sqq.; privitor la ascensiunea sufletelor, v. și F. Cumont, *Jahreshefte d. Oesterr. Arch. Institutes*, XII, (1909), Bbl. col. 213—214.

³⁾ Franz Cumont, *Fouilles de Doura-Europos*, Paris, 1926, p. 229—230; v. și H. Lothar, *Der Pfau in der altchristlichen Kunst*, Leipzig, 1929, p. 21.

⁴⁾ Karl Künstle, *Ikongraphie der christlichen Kunst*, I, (1928), p. 122.

⁵⁾ V. în deosebi art. *Colombe* (J. P. Kirsch) în Cabrol—Leclercq, *Dict. d'archéologie chrétienne*, III, 2, col. 2198—2231.

⁶⁾ V. observările lui S. Reinach în *Revue archéologique*, 1931, p. 229 la recensia lucrării lui Fr. Sühling, *Die Taube als religiöses Symbol im christlichen Altertum*, 1930.

mâini de fete și de femei tinere¹⁾. Alte paseri, ca vulturul, păunul, cocoșul apar mai deseori în alte registre pe reliefuri, iar nu ca paseri ținute în mâini de către defuncți.

Trebuie atunci să ne gândim la o altă semnificare, la un alt simbol.

În această legătură ne putem gândi că tânăra soție de pe monumentul nostru ține în mâna stângă porumbielul nu ca un simbol al sufletului, ci mai curând ca un simbol al iubirii de soț. Mărul însuși care hrănește porumbielul nu poate fi de cât tot simbolul iubirii²⁾. Deseori căsnicia frumoasă este reprezentată pe reliefuri funerare prin *unctio dextrarum*.

Iubirea dintre soți sau iubirea soției pentru soțul ei putea să fie reprezentată printr'un simbol mai frumos și mai corespunzător decât acela al porumbielului și al mărului din mâinile soției?

Iubirea este, din cele mai vechi timpuri, una din caracteristicile esențiale ale porumbielului³⁾ și ideia de a reprezenta soția pe monumente funerare romane cu un porumbiel în mână este o idee care ne este cunoscută și din literatura romană: *ad dexteram meam pones statuam Fortunatae meae columbam tenentem et catellam cingulo alligatam ducat*, cere Trimalchio în testamentul său (Petronius, *Satiricon*, LXXI). Soția Fortunata cu porumbielul în mâna dreaptă și care duce cățelușa legată, reprezintă, porumbielul simbolul iubirii dintre soți, iar cățelușa simbolul fidelității.

Dintre reliefurile funerare din provinciile dunărene merită o mențiune specială monumentul tinerei *Sabina* de la In-

---

1) Din perioada artei clasice. V. fata cu porumbeii la G. Rodenwaldt, *Die Kunst der Antike*, Propiläen-Verlag, 265.

2) V. la F. Hauser, *Röm. Mitt.* XXV (1910), p. 286 — mărul ca simbol al iubirii pe cosciugul unei fete. Soția care ține un măr în mâna dreaptă simbolizează tot iubirea; între soț și soție, copilul, la Schöber, *o. c.*, fig. 121, p. 107. Tânăra soție, *Vibenia Ursa* de 23 de ani, 5 luni și 3 zile poartă în mâna dreaptă un măr, simbol al iubirii; R. Egger, *Führer Museum Klagenfurt*, 1921, p. 23, fig. 4.

3) Otto Keller, *Die antike Tierwelt*, Leipzig, 1913, p. 128.

tercisa care a fost reprezentată cu un măr în mâna dreaptă și cu o pasăre, de presupus tot un porumbiel, în mâna stângă¹⁾. Simbolul iubirii curate.

Din Dacia nu se pot cita alte monumente funerare unde reprezentarea porumbielului să fie cu desăvârșire neîndoielnică. Cele două paseri care beau dintr'un vas (la Florescu, *o. c.*, fig. 56-a, nu fig 55, sub n. 66, p. 115) nu par să fie porumbiei, ci sunt păuni, cum se vede după creasta dela cap și după forma lungă a corpului.

Porumbielul din registrul secundar al monumentului publicat de către A. Buday, (*Dolgozatok—Travaux*, VII, 2 (1916), fig. 12 c. p. 64 și p. 116 = Florescu, fig. 53 c. p. 112), după formă poate fi și un corb, deși apariția unui corb pe monumente funerare ar fi o raritate. După cum sunt desenate paserile de pe monumentele de la Rudimora, Ostrovul-mare și Sân-Petru din valea Hațegului (la Hohenhausen, *Die Altertümer Daciens*, Wien; 1775, p. 65, 68 și 69) acestea par să fie porumbiei, iar nu ciori (Krähe), cum a interpretat Hohenhausen în text.

E posibil ca și în Dacia să fi fost în circulație cărți cu deseneuri de reprezentări mitologice, cum a arătat A. Hekler pentru Pannonia (*Jahreshefte d. Österr. Arch. Institutes*, XV (1912), p. 185; Schober, *o. c.*, p. 205), cărți și modele pentru meșterii locali. Chestiunea rămâne să fie încă urmărită.

* * *

Monumentele funerare provinciale nu pot fi studiate după aceleași criterii artistice sau istorice, cum sunt apreciate aceste monumente dela Roma sau din alte mari centre romane. Un monument din nordul provinciei Dacia nu poate să fie comparat cu un monument funerar de pe Via Appia. Monumentele nobililor romani nu pot fi puse alături pentru a aprecia

---

¹⁾ Schober, *o. c.*, fig. 111, p. 99; la Schober descrierea greșită (n. 214): „in der Linken einen Apfel, in der Rechten einen Vogel“.

Fig. 10. Monument funerar de la Napoca.

monumentele negustorilor, magistraților municipali sau ale soldaților din Dacia¹⁾.

Portretele ca și figurile mitologice de pe monumentele funerare provinciale sunt mai ales documente de istorie culturală.

Reprezentarea portretelor personale, cu liniile caracteristice individuale ale personagiilor figurate, este clară pentru monumentul de la Napoca.

Reliefurile dela Largiana reprezintă o figură convențională în directă legătură cu mortul și o figură mitologică în legătură cu credințele și concepțiile religioase despre moarte și despre suflet.

Reprezentarea de portrete în Dacia este probabil de origine romano-italică. O răspândire a modei busturilor în legătură directă și sub influența acestei mode din civilizația helenistică ar fi mai greu de admis pentru provincia Dacia (cf. Hofmann, *o. c.*, p. 2; Schober, *o. c.*, p. 107).

Reprezentările convenționale și mitologice presupun modele cunoscute de către meșterii din Dacia²⁾.

Simbolul sufletului despărțit de corp care va fi călăuzit în alte sfere de către divinitatea psihopompă Dea Syria-Venus, reprezentare figurată pe relieful de la Largiana, ca și simbolul iubirii dintre soți, porumbielul și mărul, figurat pe monumentul de la Napoca, pot servi să arate importanța și valoarea cu totul specială a acestor monumente pentru istoria culturală a Daciei.

---

¹⁾ Pentru dezvoltarea artei provinciale, v. în special studiul lui A. Schober, *Zur Entstehung und Bedeutung der provinzialrömischen Kunst in Jahreshfte d. Österr. Arch. Institutes*, XXVI (1930), p. 9—52, privitor la Moesia și Dacia, p. 30—32. Pentru Dacia, v. și articolul lui A. Hekler, *Kunst u. Kultur Pannoniens in ihren Hauptströmungen*, în *Strena Buliciana*, 1924, p. 107—118. Pentru Dacia și Moesia problema nu este încă suficient studiată. Cred că va fi greu de găsit în arta funerară din Dacia elemente indigene, cum află Schober în studiul citat, forme de origine celtică în Noricum și în Pannonia. Motivele de inspirație, ca și formele artistice în Dacia pot fi în legătură sau cu sudul helenistic și oriental, sau cu occidentul italic și roman. Cartea lui Silvio Ferri, *Arte Romana sul Reno*, Milano, 1931, poate să ajute mult la un studiu analog pentru provinciile de la Dunărea de jos. V. p. 53 și p. 171 sqq.

²⁾ Cagnat—Chapot, *Manuel*, p. 525 — „producția industrială“.

MONUMENTS INÉDITS DE LARGIANA

Largiana a été placée sur les cartes géographiques, d'après les indications données par la Peutingeriana (VIII, 3), à une distance de 17 mille pas de Certia dans la direction de Napoca. Certia était située à une distance de quatre mille pas de Porolissum. (Fig. 1).

Ainsi placée, Largiana correspond aux restes du camp romain qui se trouvent à Zutor (département de Cluj, au nord de la Transylvanie).

Le camp de Zutor a souffert de très sérieux dégâts. En 1880 K. Torma pouvait à peine reconnaître la place où avait été ce camp.

Jusqu'à présent on ne connaissait du camp de Zutor—Largiana que deux briques qui portent les estampilles: a) N M O; b) N · M · O (Fig. 3).

I. L'inscription que nous publions a été trouvée à Zutor. Elle provient du même camp de Largiana et c'est la première inscription où apparaît troupe connue seulement par les briques mentionnées. (Fig. 2 et Fig. 4).

- D(is) M(anibus)*
Aelia Prisosta vi
x(it) ann(os) XXXIII Au
r(el)ia Bassina
5. *filia vix(it) ann(os) VII*
Aurel(ius) Denzi vix(it)
ann(os) LXXX Aurel(ius)
Bassus sign(ifer) N(umeri)
M(ilitum?) O(srhoenorum?) coniugi et
10. *filis b(ene) m(erentibus) p(osuit)*

L'inscription nous donne l'information précieuse que *Aurelius Bassus signifer* appartient à la même troupe: N · M · O.

A. v. Domaszewski a cru voir dans ces trois lettres un *n(umerus) m(ilitum) O(srhoenorum?)*. Cette lecture a été acceptée, quoiqu'elle ne soit pas sûrement confirmée. *N(umerus) m(ilitum)* n'est pas une lecture attestée, comme me le fait remarquer mon collègue C. Daicovici.

Il faudrait penser alors à un *n(umerus) M(aurorum)*, troupe bien connue en Dacie et alors pour *O* on pourrait compléter un *O(ptatianorum?)*.

En dehors de ce *numerus* il y avait à Largiana, à la fin du II-ème siècle, aussi une *ala miliaria*.

Au nord et au nord-ouest de la Dacie, c'est-à-dire dans la province Dacia Porolissensis, les troupes auxiliaires ont été considérablement renforcées dans la seconde moitié du II-ème siècle. C'est probablement de cette époque que date l'installation des troupes mentionnées à Largiana. A. v. Premerstein a tâché de mettre en liaison ce renforcement des garnisons avec les événements guerriers de l'an 157 et 158, les luttes connues contre les Daces libres sous le gouverneur de la Dacie, Statius Priscus.

L'inscription a été consacrée par Aurelius Bassus, soldat actif, à sa femme, Aelia Prisosta, et à ses enfants. Dans la rédaction il y a une erreur du lapicide. La femme d'Aurelius Bassus a vécu 33 ans, un des enfants a vécu 7 ans, l'autre

n'aurait pas pu avoir 80 ans, quand le père a mis l'inscription *coniugi et filis*.

Observations sur les noms.

Bassus (l. 8) est un nom de famille très répandu dès les temps les plus anciens. Mais ici nous avons un citoyen romain de date récente, un *Aurelius*. Il faut penser alors plutôt à un nom thrace. *Bassus* a déjà été reconnu comme nom thrace dans les inscriptions de Moesie.

Denzi (l. 6) apparaît pour la première fois dans une inscription latine. Très probablement il faut penser toujours à une origine thrace. Peut-être la forme latine pour la forme grecque déjà connue: Δένις. Cette forme se trouve aussi dans d'autres dérivations: Καρδένιθης, Βεσσαδένιθης.

Bassina (l. 3) se rencontre rarement dans les inscriptions; d'ailleurs le masculin *Bassinus* apparaît aussi très rarement.

Prisosta (l. 2) se trouve pour la première fois. Probablement toujours un nom d'origine thrace.

* * *

II. Deux monuments *A* et *B* de forme rectangulaire. Tous deux appartiennent aux deux parois latérales d'un édicule funéraire. (Fig. 5, Fig. 6).

Tous deux sont exactement pareils comme dimensions et construction architectonique. Le matériel est le même, la figuration artistique la même pour les deux monuments. Il n'y a que l'orientation et le geste de la femme qui diffèrent. Les deux monuments sont séparés en deux registres, par une bordure horizontale, simple.

A. Dans le registre supérieur, un jeune cavalier tient de la main droite les rênes tout en étant bien calé sur la selle. Le cheval avance vers la gauche. Le cavalier est tête nue et il regarde de face. L'attitude est calme. Il est habillé de la *tunica manicata* et porte par-dessus un manteau qui ne descend pas tout-à-fait jusqu'aux genoux. Dans le registre inférieur nous voyons une femme plus grande que l'image du jeune cavalier et de son cheval réunis.

La femme est représentée de profil et regarde vers la gauche.

Les cheveux sont coiffés et liés avec une *taenia*. L'habillement se compose d'une tunique à manches qui descend jusqu'aux chevilles, *talaris tunica*, serrée à la taille par une *zona*.

Dans la main droite elle tient une pomme, tandis que la gauche tient un oiseau la tête en bas, probablement une colombe, d'après la forme de la tête et du corps. (Fig. 5).

B. Quoique le relief soit fortement effacé, on peut cependant bien distinguer le cavalier dans le registre supérieur et la femme dans le registre inférieur. Ici le cheval se dirige vers la droite et la femme lève la main droite. (Fig. 6).

Comment peut-on interpréter et dans quelles catégories peut-on classer les reliefs de Largiana? Par une analyse plus ample des deux figures, le cavalier du registre supérieur et la femme du registre inférieur, nous sommes arrivés aux résultats qui suivent. Le jeune cavalier ne représente pas la mort; il ne peut pas non plus représenter le portrait du mort. On a trouvé en Dacie un des monuments funéraires les plus intéressants avec trois symboles de la mort: le paon, le cheval et Attis. (Fig. 7). Mais dans notre relief le jeune cavalier ne peut pas être mis en liaison avec la mort.

Le relief appartient à une des parois latérales et, en général, le portrait du défunt devrait être dans la partie centrale du monument. Mais ce qui nous éloigne de penser à un portrait, c'est qu'en aucun cas un portrait ne peut figurer deux fois sur les deux parois latérales d'un monument, comme nous apparaît la figure du jeune cavalier sur le monument de Largiana.

Une autre supposition qui peut être plus près de la vérité: le jeune cavalier, représenté sur les deux reliefs, servirait à indiquer la profession qu'aurait eu le mort dans sa vie.

En Dacie, le motif du jeune cavalier n'est pas très fréquent sur les monuments funéraires. Dans cette province le cavalier n'est pas représenté dans une lutte, ou à la poursuite de l'ennemi, comme on peut en voir de nombreux exemples dans les provinces rhénanes.

Le cavalier de Largiana n'est pas un soldat actif, en lutte. L'habillement ne paraît pas non plus être un uniforme militaire. La figuration du jeune cavalier de Largiana ne pourrait être mise en liaison qu'avec une indication que le relief veut nous donner sur le mort. Il a été un soldat, un *eques*. Peut-être un *eques alae*.

La grandeur du monument ainsi que les vêtements du jeune cavalier nous font penser plutôt à un officier qu'à un simple *gregarius*. (Fig. 8).

La figure féminine qui se trouve dans le registre inférieur ne peut être qu'une représentation en liaison directe avec le symbolisme de la mort. (Fig. 9).

L'idée fondamentale de la mort, de la séparation de l'âme, de l'ascension de l'âme dans d'autres sphères, ou bien de l'âme conduite par une divinité dans d'autres régions trouve son expression dans des symboles.

Les symboles sépulcraux sont très nombreux et pas toujours très faciles à définir et à interpréter. Il faut donner une attention spéciale non seulement au symbole lui-même, mais aussi à la place qu'il occupe sur le monument. Les figures qui se trouvent sur les parois latérales des monuments appelés *aediculae* sont, en général, des représentations symboliques en liaison avec la mort.

Sur les deux parois latérales de l'édicule de Largiana sont représentés: dans la partie supérieure la figure du jeune cavalier, qui sert à nous donner une indication sur la situation qu'occupait dans la vie le défunt; dans la partie inférieure la figure de la femme avec ses deux attributs, la pomme dans la main gauche et la colombe dans la main droite. Quoique la colombe soit tenue le long du corps, la tête en bas, elle est vivante, comme on peut le voir d'après l'aspect de l'oeil et de la tête qui ne pend pas.

La figure d'une femme dans un tel cadre, sur un tel registre et avec ces deux attributs, nous conduit à penser à une figuration mythologique. Il ne faut pas oublier que la femme

représentée dans ce registre est plus grande que l'image du registre supérieur formée par le cavalier et son cheval réunis.

La divinité qui peut avoir pour attributs en même temps la pomme et la colombe est Venus. Aphrodite est aussi une déesse de la mort. Sur notre relief, en voyant comme elle tient la colombe dans la main gauche, il faudrait penser plutôt à une divinité psychopompe, à la Venus conductrice de l'âme.

C'est une hypothèse, mais je crois que nous ne pouvons pas voir dans ce relief une divinité gréco-romaine. Je pense plutôt à une divinité orientale avec laquelle Venus a été assimilée dans la période du syncrétisme.

Dans cette période, c'est-à-dire au II-ème siècle, au moment de la colonisation la plus intense de la Dacie, des esclaves, des commerçants et des soldats de Syrie se sont répandus dans toutes les provinces de l'empire. Grâce à ce mouvement la vie matérielle dans les provinces romaines a été transformée et la vie religieuse a été profondément influencée. Des croyances et des doctrines religieuses se sont mêlées et en même temps les représentations artistiques ont été confondues.

La déesse *Dea Syria*, Atargatis, qui avait comme attribut la colombe, a été assimilée par les Grecs à Aphrodite et par les Latins à Venus.

Le culte de la *Dea Syria* a été répandu surtout en Dalmatie, Pannonie, Dacie, Thrace et Bretagne. En Dacie on le trouve à Micia. Quand d'autres divinités asiatiques, surtout Attis, figurent si souvent sur les monuments funéraires de Dacie, quand les Syriens, commerçants et soldats, sont dans la Dacie justement au II-ème siècle, je crois qu'on pourrait bien voir dans le relief de Largiana la divinité psychopompe Venus assimilée à la *Dea Syria*.

L'habillement ainsi que l'attitude de la représentation ne pouvait que confirmer la probabilité de cette hypothèse.

* * *

III. Le troisième monument ne provient pas de Largiana. Je le publie en même temps parce que je pense qu'il peut

aider à préciser et à éclairer certains problèmes que j'ai posés plus haut.

Il a été trouvé à Cluj, sur l'ancienne voie des tombeaux de Napoca, vers Potaissa (Turda). C'est la paroi centrale d'un édicule funéraire. La forme en est rectangulaire. Le relief représente les figures principales, les portraits des défunts. L'homme est un peu plus grand que la femme. A droite l'homme habillé d'une tunique et d'un manteau fermé par une fibule sur l'épaule droite. (Fig. 10).

A *gauche* (sic) de l'homme est placée son épouse. Elle porte une *palla* qui descend en plis recouvrant tout le corps.

Le costume est romain. Il semble pourtant que l'artiste ait voulu intentionnellement montrer que l'étoffe est une laine grossière, indigène. L'aspect des figures est romain.

Le mari tient l'avant-bras levé et montre la paume de la main ouverte. Sur la main gauche il tient une espèce de pain tressé, ou un gâteau.

La femme tient dans la main droite une pomme que grignote la colombe qu'elle tient dans la main gauche.

Aucun indice permettant de fixer une date exacte; probablement III-ème siècle.

Une exception à une règle générale: la femme est à la gauche du mari. En Dacie et dans les autres provinces, sur presque tous les monuments funéraires, l'épouse est à la droite de l'époux.

En Dacie pourtant il y a encore deux monuments où la règle ordinaire n'a pas été respectée.

Le petit pain tressé, ou le gâteau, que l'homme tient dans sa main gauche, semble être une offrande du mort aux dieux souterrains.

L'oiseau dans la main gauche de l'épouse nous fait penser, tout d'abord, au symbole de l'âme qui pourrait être figurée ici par une colombe.

C'est une conception des plus répandues que de représenter l'âme sous la figure d'un oiseau. La conception et la représentation est d'origine asiatique et a été très répandue dans

le monde gréco-romain. La colombe et le paon sont les oiseaux choisis pour représenter, l'une surtout l'ascension, et l'autre l'éternité de l'âme.

Il me semble pourtant qu'une autre interprétation pourrait être plus juste pour comprendre notre monument.

D'habitude, sur les reliefs funéraires, ce sont les femmes ou les enfants qui tiennent des oiseaux dans leurs mains. La colombe est surtout dans des mains de jeunes femmes ou de jeunes filles.

D'autres oiseaux, comme l'aigle, le paon, le coq, apparaissent dans d'autres registres sur les reliefs funéraires et non pas dans le registre principal dans les mains des défunts.

Il faut penser alors à une autre signification, à un autre symbole. La colombe dans la main d'une jeune épouse peut être très bien le symbole de l'amour conjugal. Très souvent les époux sont représentés sur les reliefs funéraires par une *unctio dextrarum*.

Est-ce que l'amour conjugal pouvait être représenté plus justement et plus joliment que par le symbole de la colombe et de la pomme dans les mains de la femme? L'amour est une caractéristique essentielle de la colombe.

L'idée de représenter l'épouse sur les monuments funéraires romains avec une colombe en main nous a été transmise dans la littérature latine: *ad dexteram meam pones statuam Fortunatae meae columbam tenentem et catellam cingulo alligatam ducat*, demande Trimalchio dans son testament [Petronius, *Satiricon*, LXXI].

L'épouse Fortunata avec la colombe dans la main droite et la petite chienne qu'elle mène en laisse, ne peut représenter que le symbole de l'amour conjugal et de la fidélité. Parmi les reliefs funéraires des provinces danubiennes le monument de la jeune Sabina d'Intercisa mérite une attention spéciale pour confirmer notre thèse.

Elle a été représentée avec une pomme dans la main droite et un oiseau, une colombe, supposons nous, dans la main gauche. Certainement le symbole de l'amour de la jeune fille.

A la fin de cette partie de mon article j'ai donné une liste

d'autres monuments funéraires en Dacie avec la figuration de la colombe.

* * *

Le monument de Napoca représente les figures de portraits personnels, avec leurs traits individuels caractéristiques.

Sur les reliefs de Largiana nous avons des représentations qui étaient sur les murs latéraux: une figure conventionnelle en rapport direct avec le défunt et une figure mythologique en rapport direct avec la représentation de la mort.

La représentation des portraits sur les monuments funéraires de la Dacie est très probablement d'origine romano-italique. Pour la figuration mythologique on peut penser, pour la Dacie, à des livres avec des modèles, comme A. Hekler a supposé qu'il en circulait en Pannonie.

Les représentations figurées des monuments funéraires dans les provinces danubiennes ne doivent pas être considérées au point de vue artistique. C'est surtout leur valeur comme documents de l'histoire de la civilisation qui est de tout premier ordre.

Le symbole de l'âme conduite dans d'autres régions par la déesse psychopompe *Dea-Syria-Venus*, représentation trouvée à Largiana, ainsi que le symbole de l'amour conjugal la colombe et la pomme, qui figurent sur le monument de Napoca, peuvent nous donner des indications très importantes pour la connaissance plus approfondie de la Dacie romaine.
